

Avaluació dels efectes del suport social als alumnes de la Universitat Oberta per a Majors

Margalida Vives Barceló

Carme Orte Socias

RESUM

La investigació que es presenta en aquest document vol posar de manifest els efectes que té el programa UOM sobre les xarxes i el suport socials dels seus alumnes. Per aconseguir-ho, es va elaborar un qüestionari en què s'analitzen els tres tipus de suport (emocional, informacional i material) en totes les seves modalitats: recepció, percepció, entrega i demanda de suport. El qüestionari va ser complimentat per noranta-sis alumnes de la UOM i analitzat mitjançant X^2 amb el paquet estadístic SPSS.

RESUMEN

La investigación que se presenta en este artículo quiere poner de manifiesto los efectos que tiene el programa UOM en las redes y en el apoyo sociales de sus alumnos. Para conseguirlo, se elaboró un cuestionario con el que se analizan los tres tipos de apoyo (emocional, informacional e instrumental) en todas sus modalidades: recepción, percepción, entrega y demanda de apoyo. El cuestionario fue realizado por noventa y seis alumnos de la UOM y analizado mediante X^2 con el paquete estadístico SPSS.

INTRODUCCIÓ

La *qualitat de vida* és un dels conceptes més esmentats quan es treballa i s'investiga sobre les persones grans. Dins aquesta, el *suport social* es configura com un concepte que té un paper molt important per aconseguir aquesta qualitat. Així, s'entén ja des de final del segle XIX i principi del segle XX que les persones que estan més i més ben integrades socialment estan més ben considerades en una àmplia gamma de dimensions psíquiques i socials (Cassel 1974; Cobb 1976; Caplan 1986), idea que actualment es va especificant en diferents plans i orientacions internacionals sobre qualitat de vida, com ara la Carta d'Ottawa (1986) o el Pla d'Acció Internacional de Madrid sobre l'Envelliment 2002 (Nacions Unides).

A l'hora de parlar de qualitat de vida, no podem deixar de parlar de l'*envelliment actiu*, procés pel qual es potencien les oportunitats del benestar físic, social i mental durant tota la vida amb l'objectiu d'ampliar l'esperança de vida saludable, la productivitat i la qualitat de vida en les persones grans.

Tornem, però, al concepte de *suport social*. Des que als anys setanta la comunitat científica comença a reconèixer aquest concepte i les seves aplicacions pràctiques, aquest no ha comptat amb un acord definitiu a l'hora de definir-lo ni a l'hora de saber quines són les dimensions que el formen (Gracia et al. 1995 o Gómez et al. 2001). Tot i això, el que és segur és que es tracta d'un concepte multidisciplinari que inclou variables socials, econòmiques culturals, psíquiques i físiques i que ha anat vinculat a la salut, tant física com psíquica.

La taxonomia de suport social més reconeguda és la creada per Tardy (1985), el qual anomena quatre dimensions:

- A. Direccionalitat: qui rep i qui dóna suport social.
- B. Disponibilitat: quantitat i qualitat del suport a què la persona té accés encara que no l'estigui emprant.

- C. Descripció-avaluació: llista de característiques del suport social, la classificació de les persones segons el suport social o ambdues avaluacions.
- D. Contingut: suport social emocional, informatiu, instrumental i valoratiu.

Seguint Sánchez, es tracta d'un concepte que, tenint en compte elements d'integració social i relacions socials, es pot definir com «els continguts funcionals (suport informacional, emocional i material o instrumental) que sorgeixen en les relacions socials» (2004, 132).

Totes les definicions i classificacions que han anat sorgint sobre el suport social es poden englobar dins dues perspectives:

PERSPECTIVA ESTRUCTURAL

La perspectiva estructural se centra en les dimensions objectives que formen la xarxa social i en les condicions també objectives que envolten el procés de suport social. Resumint, podem dir que aquesta perspectiva se centra en:

- 1) Anàlisi de la integració i participació social: es basa en l'existència i el tipus de llaços relacionals.
- 2) Anàlisi de les xarxes socials: es basa en la relació de diferents variables:
 - a. Variables tradicionals: grandària i densitat.
 - b. Variables d'interacció: multiplicitat, reciprocitat, variables temporals, freqüència, dispersió geogràfica, variables temporals i homogeneïtat.

PERSPECTIVA FUNCIONAL

La perspectiva estructural va ser insuficient per analitzar per complet el suport social. Es va fer necessari estudiar les funcions que compleix el suport social (aspecte que no s'havia tingut en compte des de la perspectiva estructural), ja que ni la percepció ni la interpretació del subjecte no es tenien en compte. Aquesta nova perspectiva permet explicar situacions com les viscudes per les persones que, tot i tenir moltes relacions socials, pateixen un nivell d'estrès elevat i/o se senten soles. A més, va donar molta importància a la variable de les funcions que desenvolupa el suport social. Les bases d'aquesta perspectiva són:

- a. La relació que existeix entre el suport rebut i el suport percebut.
- b. Les funcions del suport social; tot i que hi ha moltes i diverses taxonomies, val la pena mencionar les tres principals:
 - 1. Suport emocional.
 - 2. Suport material.
 - 3. Suport instrumental.

A més de les perspectives estructurals i funcionals, les investigacions i els instruments per avaluar el suport social es basen en diferents models teòrics. A partir dels anys noranta, són tres el que més acceptació han tingut:

- a. Model de Vaux (1990): proposa un model ecològic basat en els recursos socials, les conductes de suport i les valoracions subjectives.
- b. Model de Cutrona (1990): agrupa els determinants segons siguin persones, ambient o relacions persona-ambient.
- c. Model de Sarason, Pierce i Sarason (1990, 1992): expliquen el seu model a través de la «hipòtesi triàdica», formada pels contextos intrapersonals, els contextos interpersonals i els contextos situacionals.

Quan es tracta d'avaluar el suport social a la tercera edat, el primer que cal remarcar és que es tracta d'una etapa vital i, com a tal, representa canvis a la vida de les persones tant individuals (en la salut, en les rutines...) com socials (en les xarxes i en les relacions socials degudes a la viduïtat, a la jubilació, a la institucionalització...). Per Iglesias (2001), aquests canvis es desenvolupen bàsicament en dos eixos: la família i la feina.

Les investigacions fetes sobre el suport social a les persones grans es poden classificar segons el focus d'atenció:

- a. En un primer moment, el focus d'atenció va ser la naturalesa de la xarxa. Kahn (1979) (a Gracia et al. 1995) creu que aquest canvi es manifesta en la disminució de la grandària de la xarxa, mentre que Lin i Ensel (1979) creuen que el que realment canvia és el tipus de suport, ja que en aquestes edats augmenta el suport informal (sobretot de les persones més properes de la xarxa) en detriment del formal.
- b. El segon focus d'atenció és un aspecte que sempre va lligat amb el suport social: la salut, tant psíquica com física; en concret, podem parlar d'investigacions realitzades per Cohen i Syme (1985) o Vaux (1990), que el relacionen directament amb la mortalitat, la mortaldat i la depressió.
- c. Per últim, es trobarien les investigacions basades en la jubilació i la soledat; en aquest cas, els autors que es decanten per aquesta opció tendeixen a explicar tant la naturalesa de la xarxa com la salut física i psíquica gràcies a aquestes dues variables. Gracia et al. (1995) afirmen que els estudis que relacionen la falta de suport social amb la mortaldat són la clau per entendre la relació entre suport social i salut.

INVESTIGACIÓ SOBRE EL SUPORT SOCIAL

Descripció i justificació

En aquest document analitzam els resultats de l'anàlisi del suport social dels alumnes del Diploma Sènior de la UOM (Universitat Oberta per a Majors) realitzat a la Universitat de les Illes Balears. El Diploma Sènior de la UOM forma part d'un conjunt de programes socioeducatius destinats a persones grans. El programa Universitat Oberta per a Majors (UOM) és un programa educatiu, cultural i social que varen dissenyar,¹ desenvolupar i posar en marxa dos professors de l'actual Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques durant el curs 1997-98.² Tot i que presenta

¹ El primer disseny del programa es va realitzar a final de l'any 1996.

² March, M. X. (abril 1998). «Programa i propostes Universitat Oberta per a Majors». Palma: UIB. Documentació interna.

diferents modalitats,³ el programa en què es va dur a terme la investigació es denomina Diploma Sènior, el qual es va iniciar al curs escolar 1998-99. Aquest programa està orientat a persones més grans de cinquanta anys residents a les Illes Balears, interessades a participar en un programa educatiu i cultural de tres anys de durada que es duu a terme en el mateix campus de la Universitat de les Illes Balears. Entre els seus objectius inicials, podem destacar:

- Integrar les persones grans dins el context sociocultural de la Universitat.
- Potenciar una altra percepció i imatge de les persones grans.
- Possibilitar l'intercanvi de coneixements i experiències entre les persones grans.

La revolució demogràfica que afecta el col·lectiu de persones més grans de seixanta-cinc anys, deguda, entre altres, a la rapidesa de l'envelliment de la població, a la baixa natalitat, a la feminització de l'envelliment, etc., fa que la societat s'hagi d'anar adaptant a aquests canvis, assimilant els moviments d'emigració i immigració, revisant els sistemes econòmics de les persones grans, introduint les noves tecnologies i garantint-ne la participació dins la societat.

En aquest darrer punt l'educació hi té un paper fonamental: per tenir en compte les característiques de la població en general, és fa imprescindible parlar de l'*aprenentatge al llarg de tota la vida*, especialment a nivell qualitatiu, entenent que les persones grans han de tenir accés a programes de millora de la qualitat de vida i a la democratització del coneixement en el conjunt de la societat, la qual cosa suposa que, entre els seus objectius, hi ha de ser tenir presents les necessitats de les persones grans i assegurar la igualtat d'oportunitats i de possibilitats a qualsevol persona (Elmore 1999).

Així, tal com afirmen Orte i Ballester (2002), la UOM ha volgut, des de la seva creació, influir en la millora de la qualitat de vida d'aquest col·lectiu potenciant una imatge social, grupal i individual més positiva, sense quedar en el lligam de la salut i dels serveis socials, establint també vincles amb la cultura, l'oci i la participació social.

Vives (2004) afirma que la convivència dels alumnes del Diploma Sènior UOM durant quatre o sis hores a la setmana amb altres persones grans que els acompanyen en aquest projecte cultural passa de ser, simplement, un «compartir espai» a, majoritàriament, la creació de grups d'amics o, fins i tot, en alguns casos, la creació de parelles. Aquestes interaccions socials establertes de forma regular i augmentades informalment per iniciativa pròpia, tenen com a conseqüències per a aquestes persones: a) increment de l'autoestima i una visió més positiva de l'autoconcepte, b) increment de la xarxa social i c) creixement personal i cultural a través del respecte.

Població i mostra

El grup d'alumnes que formen els tres cursos del Diploma Sènior és un conjunt molt heterogeni, tant en termes d'edat (hi pot haver una diferència de trenta anys entre el més jove i la persona de més edat) com per la situació socioeconòmica, l'estat civil, el nivell d'estudis, l'experiència professional i, consegüentment i tal com ja s'ha mencionat anteriorment, les experiències viscudes.

³ Tal com queda recollit a Orte, C. Disseny de cursos d'Universitat Oberta per a Majors (UOM). Registro de la Propiedad Intelectual. Centro Gestor Secretaría de Estado de Cultura, 18012.

L'alta motivació vers el Diploma Sènior des del principi i els nombrosos i diversos intercanvis socials diaris fan que s'intensifiquin les xarxes ja creades, com, per exemple, en el cas de les persones que es matriculen en petits grups: dos excompanys de feina, dos familiars, dos amics... que han decidit aventurar-se en aquest projecte junts; pot ser que modifiquin les seves xarxes socials (seure el primer dia devora un company i que a final de curs es converteixi en un amic) o que augmentin, bé formalment (realitzar activitats complementàries recomanades per la UIB, pel professorat o, de forma més habitual, les ofertes per les institucions ciutadanes) o informalment (demandar ajuda puntual a un company fins a crear una associació d'exalumnes que organitza activitats com excursions, conferències, teatre...).

Hipòtesi de la investigació

Segons tot el que hem comentat fins ara, la nostra hipòtesi principal va ser doble: a) que ha augmentat la xarxa social de les persones matriculades als tres cursos del Diploma Sènior de la Universitat Oberta per a Majors i b) que aquestes persones poden emprar i donar el suport social necessari (emocional, informal i instrumental) en diferents circumstàncies.

- Entenem que la xarxa social d'una persona augmenta quan ha guanyat més relacions que les que ha perdut i, al mateix temps, ha mantingut algunes o bastants relacions de les que ja tenia.
- Entenem que una persona pot emprar i donar suport social emocional, informal i instrumental quan té tres o més persones a les quals demana suport i de les quals en percep i rep i, al mateix temps, és capaç de donar suport social a tres o més persones.
- Entenem que el suport social pot ser emocional (quan es necessita valoració i acceptació, quan es rep ànim i quan les preocupacions són escoltades i compartides), informacional (quan es dóna una informació sobre la manera d'afrontar o resoldre una situació que la persona percep com a problema o preocupació) o material (quan es rep una ajuda material directa, com per exemple el menjar en el cas de malaltia o doblers en el cas de necessitat).

Disseny

A l'hora d'analitzar el suport social d'aquests alumnes grans, es varen haver de tenir en compte un seguit de variables que condicionen aquesta població, tant de forma individual com social. Ens referim al perfil individual de l'alumnat i a la cultura i al context social. Quant al primer, val a dir que la majoria d'alumnes gaudeixen d'una bona salut, un cert nivell cultural i una independència que els permet seguir el cursos del Diploma Sènior, és a dir, que la majoria d'alumnes no responen a una població dependent ni econòmicament, ni psíquicament ni socialment. A nivell social, hem de tenir presents el context social i la cultura. Quant al primer ítem, podem parlar d'un grup molt heterogeni, ja que a les Illes Balears, segons l'IBAE (2004), de 132.440 persones més grans de seixanta-cinc anys que resideixen a les Illes Balears, 8.778 tenen nacionalitat estrangera (6,63%) i 34.327 (25,91%) han nascut en una altra comunitat autònoma. Evidentment, aquest perfil fa que la cultura es mostri com una variable que cal tenir en compte, ja que quan es demana, es dóna, es percep i es rep suport social, aquest es veu afectat per la cultura; així, per exemple, la percepció del suport social potser sigui diferent per a dues persones que reben el mateix suport social si provenen de diferents cultures.

Per mesurar el suport social dels alumnes del Diploma Sènior de la UOM es va emprar un qüestionari de suport social elaborat per a aquesta investigació i que va ser revisat per experts en metodologia i en temes de persones grans de la UIB. Com es pot observar, a més de tenir en compte les variables de les quals acabam de parlar, també es varen tenir presents els diferents grups de xarxes socials: família, amics, companys de feina i altres (en aquest darrer grup hi incorporam el grup de companys del Diploma Sènior).

El qüestionari es va dividir en tres parts:

1. Variables sociodemogràfiques: edat, sexe, lloc de naixement, persones amb qui viu i curs al qual està matriculat.
2. Variables relacionades amb els tipus de suport social: recepció, percepció, entrega i demanda de suport social emocional, informacional i material, respectivament.
3. Variables relacionades amb les xarxes socials: pèrdua, augment i manteniment de les relacions socials, sentiment de soledat i perspectiva de mantenir les relacions socials actuals.

Es realitzaren dues passades dels qüestionaris a cada curs, durant una setmana. Si bé l'univers era tota la població del Diploma Sènior de la UOM, que en aquell moment era de 186 persones matriculades, el nombre de qüestionaris vàlids per a l'anàlisi va ser de noranta-sis, que correspon al 51,6% d'aquesta població. Es va dur a terme la distribució de freqüències i l'anàlisi de significació de diferències mitjançant χ^2 amb el paquet estadístic SPSS.

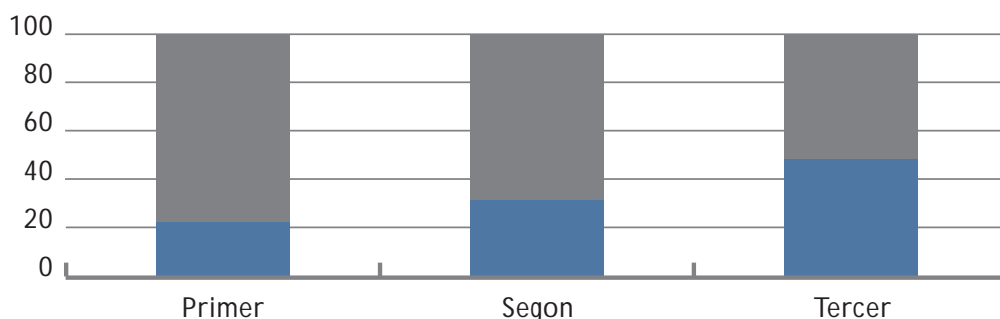
RESULTATS

Anàlisi de les variables sociodemogràfiques

El perfil general de l'alumnat del Diploma Sènior de la UOM correspon majoritàriament a una dona, de seixanta a seixanta-nou anys, casada, nascuda a Mallorca i que viu amb la seva parella (o amb ella i els seus fills) i que ha cursat estudis secundaris.

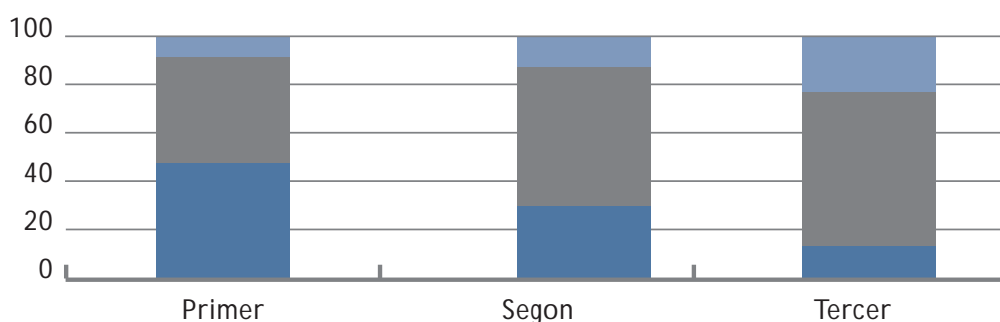
En els gràfics següents es poden observar els resultats quant al curs al qual estan matriculats i es poden veure algunes diferències significatives per a una $p \leq 0,03$ quant al sexe i l'edat, ja que les dones són majoritàriament les que es matriculen a aquests cursos, especialment als primers, i està més equilibrada la proporció home-dona en el darrer curs. Referent a la edat, el grup d'edat més nombrós es troba entre els 60-69 anys, especialment a segon i tercer curs, ja que a primer el grup d'edat es reparteix entre els dos grups més joves (50-59 anys) dels tres grups d'edat considerats. En les altres variables analitzades es poden observar tendències pel que fa a l'estat civil, l'origen de les relacions perdudes i el sentiment de soledat, de manera que predominen les persones casades, tant si són homes com si són dones, les que han perdut major nombre de relacions a primer curs que a la resta de cursos i les que no experimenten sentiment de soledat quasi mai, independentment del gènere i del curs que estiguin realitzant.

GRÀFIC 1. GÈNERE SEGONS CURS

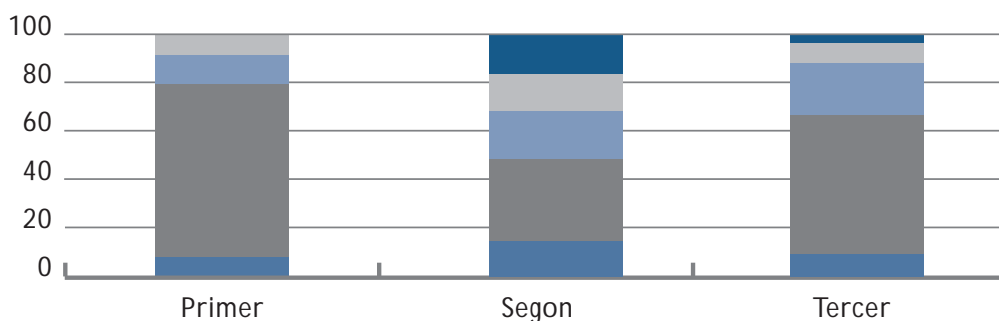
■ Dona	73,81%	69,23%	46,43%
■ Home	26,19%	30,77%	53,57%

GRÀFIC 2. EDAT SEGONS CURS

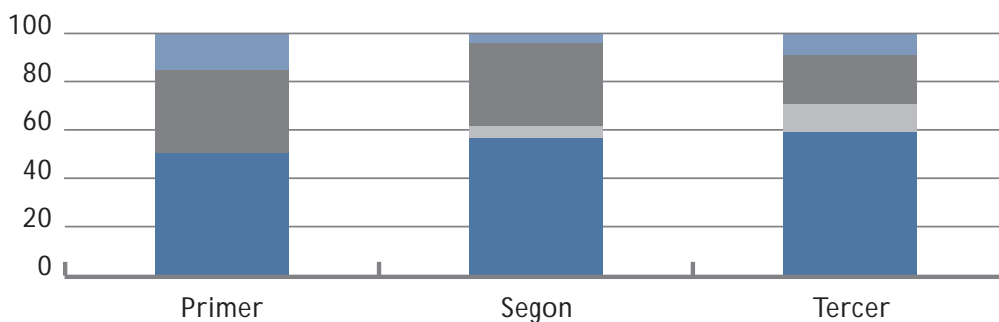
■ De 70 a 79 anys	9,52%	11,54%	21,43%
■ De 60 a 69 anys	42,86%	57,59%	64,29%
■ De 50 a 59 anys	47,62%	30,77%	14,29%

GRÀFIC 3. ESTAT CIVIL SEGONS CURS

	Primer	Segon	Tercer
Divorciat/da	0,00%	15,38%	3,57%
Separat/da	7,14%	15,38%	7,14%
Vidu/a	11,90%	19,23%	21,43%
Casat/da	71,43%	34,62%	57,14%
Solter/a	9,52%	15,38%	10,71%

GRÀFIC 4. LLOC DE NAIXEMENT SEGONS CURS

	Primer	Segon	Tercer
En un altre lloc del món	14,29%	3,85%	7,14%
En un altre lloc d'Espanya	33,33%	34,62%	21,43%
En un altre lloc CAIB	0,00%	3,85%	10,71%
A Mallorca	52,38%	57,69%	60,71%

TAULA 1. AMB QUI VIU SEGONS CURS

Amb qui viu	Primer	Segon	Tercer	%
Amb ningú	7,14%	19,23%	21,43%	14,58%
Amb parella	45,24%	34,62%	35,71%	39,58%
Amb fill/s	9,52%	26,92%	14,29%	15,63%
Amb pares	0,00%	7,69%	0,00%	2,08%
Amb altres familiars	0,00%	0,00%	3,57%	1,04%
Amb amic	0,00%	3,85%	0,00%	1,04%
En una residència	2,38%	0,00%	0,00%	1,04%
Amb parella i fill/s	30,95%	7,69%	21,43%	21,88%
Amb parella i pare/s	2,38%	0,00%	0,00%	1,04%
Amb fill/s i germà/ns	2,38%	0,00%	3,57%	2,08%
Total	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Anàlisi de les variables relacionades amb les xarxes socials

Analitzant els canvis produïts en les xarxes socials, cal indicar que, tot i que aquesta població diu que ha perdut poques relacions, o algunes, l'origen de les pèrdues procedeix, per aquest ordre, del grup d'amics, la família i la feina per a una $p \leq 0,000$. La pèrdua de relacions està associada amb la soledat en una $p \leq 0,001$, de forma que, tot i que la majoria d'aquesta població analitzada quasi mai no se sent sola, els qui diuen que han perdut cap o poques relacions s'identifiquen més amb aquesta situació que els qui diuen que han perdut algunes relacions o bastants relacions. S'observa una tendència entre el fet d'haver perdut poques relacions i el fet de percebre suport social material sovint, de forma que els qui diuen que han perdut cap o poques relacions perceben més suport material que els qui diuen que han perdut algunes o bastants relacions.

TAULA 2. DIFERENCIACIÓ SEGONS RELACIONS PERDUDES

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Origen de les relacions perdudes	103,105	36	0,720	0,000
Relacions noves	10,806	9	0,318	0,289
Origen de les noves relacions	28,225	9	0,477	0,001

Continua

Sentiment de soledat	17,968	12	0,397	0,117
Suport social emocional rebut	14,139	12	0,352	0,292
Suport social emocional percebut	9,021	12	0,293	0,701
Suport social emocional demanat	13,913	12	0,356	0,306
Suport social emocional donat	18,538	12	0,402	0,100
Suport social informacional rebut	8,906	12	0,291	0,711
Suport social informacional percebut	15,270	12	0,370	0,227
Suport social informacional demanat	16,941	12	0,387	0,152
Suport social informacional donat	16,647	12	0,384	0,163
Suport social material rebut	19,460	12	0,411	0,078
Suport social material percebut	13,667	12	0,353	0,322
Suport social material demanat	18,457	12	0,402	0,103
Suport social material donat	4,964	12	0,222	0,959
Manteniment de relacions	103,105	36	0,720	0,000

Les relacions noves que ha fet l'alumnat del Diploma Sènior de la UOM són significatives per a una $p \leq 0,000$, de forma que han fet bastants relacions seguit d'algunes relacions; en tots dos casos, aquestes procedeixen del grup d'amics i d'alguna associació o club. Ja hem comentat que la majoria d'aquesta població no experimenta gairebé mai sentiments de soledat, especialment en el cas que hagin fet algunes i bastants relacions noves per a una $p \leq 0,007$.

TAULA 3. DIFERENCIACIÓ SEGONS RELACIONS NOVES

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Origen de les noves relacions	78,174	30	0,670	0,000
Sentiment de soledat	22,544	9	0,436	0,007
Suport social emocional rebut	6,743	12	0,256	0,874
Suport social emocional percebut	7,159	12	0,263	0,847
Suport social emocional demanat	8,828	12	0,290	0,718
Suport social emocional donat	3,867	12	0,197	0,986
Suport social informacional rebut	8,235	12	0,281	0,766
Suport social informacional percebut	5,943	12	0,241	0,919

Continua

Suport social informacional demanat	7,819	12	0,274	0,799
Suport social informacional donat	12,942	12	0,345	0,373
Suport social material rebut	12,730	12	0,342	0,389
Suport social material percebut	10,450	12	0,313	0,577
Suport social material demanat	16,778	12	0,386	0,158
Suport social material donat	11,413	12	0,326	0,494
Manteniment de relacions	10,620	12	0,316	0,562

El sentiment de soledat està associat amb el suport social emocional rebut per a una $p \leq 0,009$, de forma que la majoria diu que no experimenta sentiment de soledat i que sovint rep suport social emocional. El mateix ocorre respecte al suport social emocional percebut, ja que per a una $p \leq 0,05$ el fet de no experimentar sentiment de soledat gairebé mai està associat amb el fet de percebre aquest suport sovint. Qui sovint diu que sent soledat poques vegades rep suport social informacional per a una $p \leq 0,05$. El mateix ocorre amb l'associació entre el sentiment de soledat i el suport social informacional percebut, ja que els qui no experimenten aquest sentiment gairebé mai són també els qui sovint perceben aquest tipus de suport, enfront dels qui poques vegades, a vegades o sovint experimenten aquest sentiment de soledat per a una $p \leq 0,02$.

TAULA 4. DIFERENCIACIÓ SEGONS SENTIMENT DE SOLEDAT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social emocional rebut	26,485	12	0,465	0,009
Suport social emocional percebut	21,294	12	0,426	0,046
Suport social emocional demanat	15,986	12	0,378	0,192
Suport social emocional donat	5,237	12	0,227	0,950
Suport social informacional rebut	20,678	12	0,421	0,005
Suport social informacional percebut	24,724	12	0,453	0,016
Suport social informacional demanat	13,724	12	0,354	0,319
Suport social informacional donat	13,380	12	0,350	0,342
Suport social material rebut	11,123	12	0,322	0,518
Suport social material percebut	18,362	12	0,401	0,105
Suport social material demanat	5,583	12	0,234	0,936
Suport social material donat	10,874	12	0,319	0,540
Manteniment de relacions	18,324	12	0,400	0,106

Anàlisi de les variables relacionades amb el tipus de suport

Sobre el suport social, la majoria de les associacions entre variables són significatives. Així, i fent referència al suport social emocional rebut, la majoria diu que en rep sovint i que en percep també sovint per a una $p \leq 0,000$. Els qui diuen que sovint reben aquest suport són també els qui més en demanen a una i més de tres persones per a una $p \leq 0,001$, i són també els qui més en donen a més de tres persones i entre una i tres persones per a una $p \leq 0,001$. Per part seva, també són els qui sovint reben suport social informacional per a una $p \leq 0,004$, i els qui, també sovint, perceben aquest tipus de suport social per a una $p \leq 0,000$. Igualment, el fet de rebre sovint suport social emocional també es relaciona amb el fet de percebre sovint el suport social material per a una $p \leq 0,001$. A més, rebre suport social emocional normalment està associat al manteniment de les relacions, també sovint per a una $p \leq 0,007$.

TAULA 5. DIFERENCIACIÓ SEGONS SUPORT SOCIAL EMOCIONAL REBUT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social emocional percebut	103,905	16	0,721	0,000
Suport social emocional demanat	40,163	16	0,543	0,001
Suport social emocional donat	40,882	16	0,547	0,001
Suport social informacional rebut	34,791	16	0,516	0,004
Suport social informacional percebut	60,049	16	0,620	0,000
Suport social informacional demanat	15,606	16	0,374	0,481
Suport social informacional donat	12,368	16	0,338	0,718
Suport social material rebut	12,414	16	0,338	0,715
Suport social material percebut	41,169	16	0,548	0,001
Suport social material demanat	19,423	16	0,410	0,247
Suport social material donat	21,599	16	0,429	0,157
Manteniment de relacions	33,197	16	0,507	0,007

Sobre el suport social informacional rebut, i tot i que les respostes es distribueixen de forma quasi uniforme entre totes les categories -entre sovint i quasi mai-, la majoria diu que en percep sovint per a una $p \leq 0,006$, i que no en demana a ningú, independentment de si en rep sovint o quasi mai, per a una $p \leq 0,04$. De forma similar, i independentment de la freqüència amb què diuen que reben suport informacional, sovint perceben suport social material para una $p \leq 0,006$, i mostren una tendència a no donar a ningú suport social material, independentment del suport social informacional que diuen que reben. A més, independentment del fet de rebre suport social informacional, creuen que mantindran les relacions sovint per a una $p \leq 0,003$.

**TAULA 6. DIFERENCIACIÓ SEGONS
SUPPORT SOCIAL INFORMACIONAL REBUT**

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social informacional percebut	33,468	16	0,508	0,006
Suport social informacional demanat	26,772	16	0,467	0,044
Suport social informacional donat	25,218	16	0,456	0,066
Suport social material rebut	22,901	16	0,439	0,116
Suport social material percebut	33,422	16	0,508	0,006
Suport social material demanat	19,859	16	0,414	0,227
Suport social material donat	25,851	16	0,461	0,056
Manteniment de relacions	35,819	16	0,521	0,003

Sobre el suport social material rebut, la majoria diu que quasi mai no en rep, i que sovint en percep per a una $p \leq 0,000$; no demanant-ne a ningú per a una $p \leq 0,000$, i no donant-ne tampoc a ningú, especialment els qui diuen que quasi mai no reben suport material per a una $p \leq 0,01$.

**TAULA 7. DIFERENCIACIÓ SEGONS
SUPPORT SOCIAL MATERIAL REBUT**

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social material percebut	63,602	16	0,631	0,000
Suport social material demanat	58,695	16	0,616	0,000
Suport social material donat	31,638	16	0,498	0,011
Manteniment de relacions	18,802	16	0,405	0,279

Els resultats del suport social emocional percebut són una mica diferents; la majoria afirma que en percep sovint i en rep també sovint per a una $p \leq 0,000$; no demanant-ne a ningú, encara que sovint en percep, per a una $p \leq 0,000$, i en dóna a més de tres persones per a una $p \leq 0,000$, independentment de si en reben sovint, a vegades o poques vegades, per a una $p \leq 0,001$. A més de percebre sovint el suport social emocional, també perceben sovint el suport social informacional per a una $p \leq 0,000$, tot i que no en demanen a ningú per a una $p \leq 0,05$. El fet de percebre suport social emocional sovint també s'associa amb la percepció, sovint, de suport social material per a una $p \leq 0,000$, si bé no en demanen a ningú per a una $p \leq 0,002$ i no en donen a ningú, o en tot cas a una persona, per a una $p \leq 0,000$. A més, els qui sovint perceben suport social emocional creuen que mantindran les relacions sovint per a una $p \leq 0,000$.

TAULA 8. DIFERENCIACIÓ SEGONS SUPORT SOCIAL EMOCIONAL PERCEBUT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social emocional rebut	103,905	16	0,721	0,000
Suport social emocional demanat	41,470	16	0,549	0,000
Suport social emocional donat	55,627	16	0,606	0,000
Suport social informacional rebut	39,577	16	0,540	0,001
Suport social informacional percebut	52,915	16	0,596	0,000
Suport social informacional demanat	26,223	16	0,463	0,051
Suport social informacional donat	17,683	16	0,394	0,343
Suport social material rebut	21,154	16	0,425	0,173
Suport social material percebut	48,172	16	0,578	0,000
Suport social material demanat	36,946	16	0,527	0,002
Suport social material donat	44,213	16	0,562	0,000
Manteniment de relacions	42,835	16	0,555	0,000

La majoria dels alumnes perceben suport social informacional sovint, encara que no en demanin a ningú, per a una $p \leq 0,001$, i en donen a més de tres persones per a una $p \leq 0,005$; no reben suport social material gairebé mai per a una $p \leq 0,02$, tot i que en perceben sovint per a una $p \leq 0,001$; no en demanen a ningú per a una $p \leq 0,02$; tampoc no en donen a ningú per a una $p \leq 0,03$. A més, els qui sovint perceben suport social informacional creuen que mantindran les relacions sovint per a una $p \leq 0,000$.

TAULA 9. DIFERENCIACIÓ SEGONS SUPORT SOCIAL INFORMACIONAL PERCEBUT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social informacional demanat	38,479	16	0,535	0,001
Suport social informacional donat	34,244	16	0,513	0,005
Suport social material rebut	30,104	16	0,489	0,017
Suport social material percebut	73,467	16	0,658	0,000
Suport social material demanat	29,567	16	0,485	0,020
Suport social material donat	28,153	16	0,476	0,300
Manteniment de relacions	74,161	16	0,660	0,000

En els resultats del suport social material percebut, la majoria en percep sovint i també sovint diu que no en demanar a ningú per a una $p \leq 0,004$, ni en dóna a ningú per a una $p \leq 0,002$. A més, els qui sovint perceben suport social material creuen que mantindran les relacions sovint per a una $p \leq 0,000$.

TAULA 10. DIFERENCIACIÓ SEGONS SUPORT SOCIAL MATERIAL PERCEBUT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social material demanat	35,138	16	0,518	0,004
Suport social material donat	37,317	16	0,529	0,002
Manteniment de relacions	45,288	16	0,566	0,000

Pel que fa al suport social emocional demanat, aquells que ho fan, majoritàriament, en demanen entre una i tres persones per a una $p \leq 0,02$, tot i que un poc més d'una tercera part no en demana a ningú i en dóna a més de tres persones per a una $p \leq 0,000$. Independentment de la persona a qui en demanin, diuen que en reben en alguna proporció, de forma majoritària, per a una $p \leq 0,008$. Per part seva, el fet de no demanar suport social emocional a ningú està associat amb el fet de no demanar tampoc suport social informacional per a una $p \leq 0,000$. Independentment de la freqüència amb la qual demanin o no suport social emocional, donen suport informacional a més de tres persones per a una $p \leq 0,000$. S'observa una tendència a no donar suport social material a ningú, de forma global i més concretament en aquells qui no demanen suport social emocional a ningú.

TAULA 11. DIFERENCIACIÓ SEGONS EL SUPORT SOCIAL EMOCIONAL DEMANAT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social emocional donat	55,417	16	0,605	0,000
Suport social informacional rebut	32,647	16	0,504	0,008
Suport social informacional percebut	15,130	16	0,369	0,515
Suport social informacional demanat	66,245	16	0,639	0,000
Suport social informacional donat	44,560	16	0,563	0,000
Suport social material rebut	11,355	16	0,325	0,787
Suport social material percebut	18,822	16	0,405	0,278
Suport social material demanat	24,684	16	0,452	0,076
Suport social material donat	25,830	16	0,460	0,056
Manteniment de relacions	13,397	16	0,350	0,644

En el cas que es demani suport social informacional (que és el cas d'un poc menys de la meitat del total de la població analitzada), se'n demana entre una i tres persones (la parella, els amics i els fills); en qualsevol cas, no en donen a ningú els qui perceben que ningú ni els dona aquest suport de tipus informacional; si bé de forma global, aquest alumnat en dona a un nombre divers de persones, generalment més de tres, per a una $p \leq 0,000$. No demanen suport social informacional a ningú i quasi mai no reben suport social material per a una $p \leq 0,000$, tot i que sovint perceben aquest tipus de suport per a una $p \leq 0,000$, si bé no demanen a ningú aquest suport material per a una $p \leq 0,000$, ni tampoc no en donen per a una $p \leq 0,000$. A més, els qui sovint perceben suport social informacional creuen que mantindran les relacions sovint per a una $p \leq 0,009$.

TAULA 12. DIFERENCIACIÓ SEGONS EL SUPORT SOCIAL INFORMACIONAL PERDUT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social informacional donat	90,757	16	0,697	0,000
Suport social material rebut	48,332	16	0,579	0,000
Suport social material percebut	48,608	16	0,580	0,000
Suport social material demanat	58,792	16	0,616	0,000
Suport social material donat	47,584	16	0,576	0,000
Manteniment de relacions	32,209	16	0,501	0,009

Per part seva, i fent referència al suport social material demanat, la majoria no en demana a ningú i tampoc no en dona a ningú per a una $p \leq 0,000$. A més, i independentment del fet que demanin o no suport social material, tots creuen que, sovint, mantindran les relacions per a una $p \leq 0,000$.

TAULA 13. DIFERENCIACIÓ SEGONS EL SUPORT SOCIAL MATERIAL DEMANAT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social material donat	110,978	16	0,732	0,000
Manteniment de relacions	57,840	16	0,613	0,000

Les persones que donen suport social emocional generalment a més de tres persones, en donen, per aquest ordre, als amics, als fills i a la parella, per a una $p \leq 0,000$, i s'observa una tendència a rebre suport social informacional en distinta freqüència i s'observa també que no demanen a ningú aquest tipus de suport social informacional per a una $p \leq 0,001$. En donen a diferent nombre de

persones, més de tres, encara que qui no dóna a ningú suport social emocional tampoc no dóna suport social informacional, per a una $p \leq 0,000$. Independentment del nombre de persones a les quals donin suport social emocional, sovint perceben suport social material per a una $p \leq 0,003$; no en demanen ni en donen a ningú per a una $p \leq 0,007$ i una $p \leq 0,002$, respectivament.

TAULA 14. DIFERENCIACIÓ SEGONS EL SUPORT SOCIAL EMOCIONAL DONAT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social informacional rebut	24,487	16	0,451	0,079
Suport social informacional percebut	20,160	16	0,417	0,213
Suport social informacional demanat	40,473	16	0,545	0,001
Suport social informacional donat	73,646	16	0,659	0,000
Suport social material rebut	13,663	16	0,353	0,624
Suport social material percebut	35,634	16	0,520	0,003
Suport social material demanat	33,011	16	0,506	0,007
Suport social material donat	37,499	16	0,530	0,002
Manteniment de relacions	17,990	16	0,397	0,324

Respecte del suport social informacional donat, es dóna de forma repartida entre diverses persones, més de tres, de forma més important, i no es rep quasi mai suport social material per a una $p \leq 0,03$; sovint es percep aquest tipus de suport per a una $p \leq 0,009$, tot i que no se'n demani a ningú per a una $p \leq 0,005$ i tampoc no en doni a ningú $p \leq 0,000$. A més, i independentment del fet que donin o no suport social informacional, tots creuen que, sovint, mantindran les relacions per a una $p \leq 0,008$.

TAULA 15. DIFERENCIACIÓ SEGONS SUPORT SOCIAL INFORMACIONAL DONAT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Suport social material rebut	28,584	16	0,479	0,027
Suport social material percebut	32,420	16	0,502	0,009
Suport social material demanat	34,564	16	0,515	0,005
Suport social material donat	42,038	16	0,552	0,000
Manteniment de relacions	32,757	16	0,504	0,008

Finalment, i parlant del suport social material donat, més de la meitat en donen a una i entre una i tres persones, generalment els seus fills, per a una $p \leq 0,001$. A més, i independentment de la quantitat de persones a qui donen o no suport social material, creuen que, sovint, mantindran les relacions per a una $p \leq 0,000$.

TAULA 16. DIFERENCIACIÓ SEGONS SUPORT SOCIAL MATERIAL DONAT

Variable	Valor χ^2	Graus de llibertat	Probabilitat	Coef. de contingència
Manteniment de relacions	52,253	16	0,594	0,000

A través de les diferents anàlisis realitzades, hem pogut constatar l'existència de diversos resultats que mostren les tendències i les significacions més importants del suport social en funció de les diferents variables estudiades en relació amb l'alumnat més gran de cinquanta anys que cursa el programa Diploma Sènior de la Universitat Oberta per a Majors (UOM) de la UIB. De forma resumida, són les següents:

Les persones grans analitzades gaudeixen (en tots els sentits) d'unes bones relacions socials. Es tracta d'una població que, tot i que no ha perdut gaire relacions, en el cas d'haver-ne perdudes algunes, aquestes procedeixen dels seus amics, la família i la feina. Al llarg del programa manifesten que han guanyat relacions socials, i això està relacionat, de forma significativa, amb el fet de no experimentar sentiment de soledat i amb la percepció de suport social emocional i suport social informacional sovint. La pèrdua de relacions està relacionada amb la soledat. Per tant, encara que la majoria d'aquesta població diu que no se sent gairebé mai sola, els qui diuen que no han perdut cap relació o alguna són els qui menys sols se senten. La pèrdua de relacions també es relaciona amb la percepció de suport social material: com més gran és la pèrdua de relacions socials, més baixa és la percepció de suport material.

Tenint present que un bon suport social requereix bilateralitat, així doncs, es dóna tant de suport social com es demana? Sembla que més, ja que, segons manifesta aquest alumnat, donen més suport del que demanen, si bé hi ha algunes diferències entre els tipus de suport: un poc més d'una tercera part no demana suport emocional ni material i en dóna a més de tres persones, generalment als seus amics, als seus fills i a la seva parella. L'únic suport que no es demana ni es dóna a ningú (tot i que sovint es percep) és el suport material. A més, les persones grans avaluades creuen que mantindran les relacions socials que actualment tenen, ja que rebre i percebre suport social pareix que els proporciona aquesta seguretat en la permanència de les relacions.

Parlant sobre la recepció del suport social, el que més sovint es rep és el suport emocional, enfront del material, que no es rep quasi mai. En el cas de la percepció del suport social -i independentment del tipus que sigui (emocional, material o informacional)-, és el percebut el que obté més significativitat dels quatre tipus de suport (rebut, percebut, donat i demanat) i és més gran aquesta percepció en l'alumnat que ja realitza el darrer curs del programa i és també més gran el de tipus

emocional. Aquesta dada és important perquè la majoria de les persones grans avaluades que sovint reben i perceben suport social emocional diuen que no experimenten sentiment de soledat; qüestió important, si a més tenim en compte que és l'alumnat de més edat (70-79 anys) el qui més relacions noves ha realitzat, i l'estat civil dels quals és el de viduïtat, separació o divorci vers les persones solteres i casades.

CONCLUSIONS

És evident que els programes universitaris per a gent gran, almenys el Diploma Sènior del programa universitari de la UOM en el període analitzat, a més de complir una funció educativa i d'extensió del coneixement, compleixen també una funció en relació amb la salut física i psicològica, concretament en relació amb el que hem analitzat sobre el suport social. Així, podem dir que aquestes primeres conclusions sobre el suport social ens reafirmen en la idea del paper dels programes universitaris per a aquest col·lectiu de persones grans.

Aquesta línia d'investigació, que, juntament amb d'altres sobre avaluació de programes i qualitat de vida, varem iniciar i començar a desenvolupar des del mateix disseny del programa Universitat Oberta per a Majors, en aquest cas sobre el suport social, es presenta, basant-nos en aquests primers resultats, com una línia potent, tant pel que fa a la investigació com a la intervenció en relació amb la qualitat de vida i amb l'educació de les persones grans. Seguir explorant aquest via del suport social a la població dels programes universitaris per a gent gran, i comparant també aquestes dimensions del suport social en col·lectius de gent gran que realitzen altres activitats socioeducatives i a la població general. El suport social ha de plantejar-se com una estratègia socioeducativa, a partir del coneixement que ens proporciona la psicologia social o la sociologia, per tal de poder-lo aplicar amb garanties d'èxit i d'eficàcia a poblacions amb característiques específiques, com ara la població analitzada, ja que es tracta d'una estratègia que no sols està demostrant la seva validesa en els processos, sinó també en els resultats.

BIBLIOGRAFIA

CAPLAN, G. (1986). «Recent developments in crisis intervention and in the promotion of support services». A: KESLER, M.; GOLDSTON, S. E. (comps.). *A decade of progress in primary prevention*. Hanover: University Press of New England.

CARTA DE OTAWA (1986). *Conferencia internacional sobre la promoció de la salut*. Carta de Ottawa para la promoció de la salut. Ottawa.

CASSEL, J. (1974). «Psychosocial process and stress. Theoretical formulations». *International Journal of Health Services*, 4, 475-478.

COBB, S. (1976). «Social support as moderator of life stress». *Psychosomatic Medicine*, 38, 300-314.

COHEN, S.; SYME, S. (1985). *Social support and health*. Orlando: Academic Press.

CUTRONA, C. E.; RUSSELL, D.W. (1990). «Type of social support and specific stress: Toward a theory of optimal matching». A: SARASON, B. R.; SARASON, I. G.; PIERCE, G. R. (eds.). *Social support: an interactional perspective*. Nova York: Wiley and Sons.

ELMORE, R. (1999). «Education for older people: the moral dimension». *Education and Ageing*, vol. 14, núm. 1. 9-20.

GÓMEZ, L.; PÉREZ M.; VILA J. (2001). «Problemática actual del apoyo social y su relación con la salud: una revisión». *Psicología conductual*, vol. 9, núm. 1.

GRACIA, E.; HERRERO, G.; MUSITU, G. (1995). *El apoyo social*. Barcelona: PPU.

IBAE (2004). «Indicadors demogràfics de les Illes Balears 2004». Institut Balear d'Estadística. Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació. Consultat el dia 29 de juny del 2005 a <<http://www.caib.es/ibae/demogra.htm>>.

IGLESIAS DE USSELL, J. (2001). *La soledad en las personas mayores*. Madrid: Observatorio de Mayores IMSERSO.

LIN, N.; ENSEL, M. (1979). «Social Support, stressful life events, and illness: a model and an empirical test». *Journal of Health and Social Behavior*, 20, 108-119.

NACIONES UNIDAS (2002). *Plan de acción internacional de Madrid sobre el envejecimiento 2002*. Madrid: UN.

ORTE, C.; BALLESTER, L. (2002). «Los programas universitarios para mayores. Necesidades y perspectivas». A: *Los modelos marco de programas universitarios para mayores*. Alacant: Universitat d'Alacant, pàg. 191-200.

SÁNCHEZ, E. (2004). «Collectivize social support? Elements for reconsidering the social dimension in the study of social support». *The Spanish Journal of Psychology*, vol. 7, núm 2, 124-134.

SARASON, I. G.; SARASON, B. R.; PIERCE, G. R. (1992). «Three contexts of social support». A: VEIEL, H. O. F.; BAUMANN, U. (eds.). *The meaning and measurement of social support*. New York: Hemisphere.

VAUX, A. (1990). «An ecological approach to understanding and facilitating social support». *Journal of Social and Personal Relationships*, 7, 507-518.

VIVES, M. (2004). «Los alumnos de los programas universitarios para mayores». A: ORTE, C.; GAMBÚS, M. (eds.). *Los programas universitarios para mayores en la construcción del espacio europeo de enseñanza superior*. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 221-236.

